

چند نسخه خطی طبّی فارسی مهم در کتابخانه شبلی**

دکتر رئیس احمد نعمانی**
ترجمه: ابوالقاسم رادفر

دارالعلوم ندوة العلماء لکھنؤ نه تنها در هندوستان بلکه در تمام دنیا در زمينه تعليم و تدريس زبان عربي و علوم اسلامي يکي از معروف ترين و ممتاز ترين مراکز است. اين دارالعلوم داراي يک کتابخانه مهم و با ارزش نيز هست که آن را به پاس خدمات بي مانند علامه شبلي نعماني (متوفی در ۱۳۳۲ هـ.) در امر پيشرفت ندوة العلماء و دارالعلوم و کتابخانه اش به دنبال تصميم جلسه عمومي ۲۵ جمادى الاول ۱۴۰۴ کتابخانه ندوة العلماء به نام «کتابخانه شبلي نعماني» نامگذاري کردند و بر پيشاني ساختمان نو بنياد و شکوهمند کتابخانه که نزديک صد دروازه قرار دارد کتيبه سنگي «مکتبه شبلي النعماني» نصب شده است.

* اصل مقاله به زبان اردو است و در مجله علوم اسلاميه، چاپ اداره علوم اسلاميه عابگړه يونيورسټي (ج ۲۰، ش ۱ و ۲، ۱۹۹۵ م؛ ص ۱۱۴-۱۲۳) چاپ شده است.
** رئيس احمد نعماني مدير «مرکز مطالعات فارسي عابگړه» (هند) در ۱۵ مارس ۱۹۵۸ (اسفند ۱۳۳۷) در ايالت اتر پرديش متولد شد. در دارالعلوم ندوة العلماء لکھنؤ معارف اسلامي خواند و سپس از دانشگاه لکھنؤ در رشته زبان و ادبيات فارسي درجه فوق ليسانس و دکتری دريافت کرد. وي علاوه بر زبان فارسي با زبان هاي اردو، عربي، انگليسي و هندي آشنائي دارد و صاحب تاليفاتي به صورت کتاب و مقاله است. آخرين کتاب وي متن تصحيح شده تذکرة شاعران فارسي سده سيزدهم به نام آيينه حيرت تاليف احمد حسين سحرکاکوروي (۱۹۹۶) است.

در کتابخانه شبلی نعمانی متجاوز از صد هزار جلد کتاب در زمینه‌های مختلف علوم و فنون به زبان‌های گوناگون وجود دارد که در حدود ۳۷۵۰ جلد آنها را کتاب‌های خطی نفیس و ارزشمند تشکیل می‌دهند. تعداد نسخه‌های خطی موجود به اعتبار زبان آنها بدین شرح است: نسخه‌های عربی ۲۰۰۶، فارسی ۱۵۱۷، اردو ۲۲۶، کل تعداد: ۳۷۴۹. در این گنجینه گرانها کم و بیش یک صد نسخه خطی در موضوع طب وجود دارد که پس از حذف مکررات آنها کتاب‌های اردو ۱۱ جلد، عربی ۹ جلد، فارسی ۴۴، و مجموعاً ۷۴ نسخه خطی به موضوع طب اختصاص دارند که این ۴۴ نسخه غیرمکرر فارسی را می‌توان در چهار دسته به شرح زیر تقسیم کرد:

۱. نسخه‌های چاپ شده: ۱۵ عنوان؛

۲. رسائل و بیاض‌های ناشناخته و چاپ نشده: ۱۰ عنوان؛

۳. کتاب‌های معمولی طبی و بیاض‌های غیرچاپی اطبای معروف: ۶ عنوان؛

۴. تألیفات مدون و مرتب غیرطبی: ۱۳ جلد.

اکثر کتاب‌های خطی ذیل شماره‌های ۲ و ۳ نسخه‌هایی هستند که ظاهراً در هیچ کتابخانه‌ی نسخه‌ی از آنها موجود نیست - البته هر چیز کمیاب مهم نیست بلکه باید آن را ملاحظه کرد -.

نسخه‌هایی که در حال حاضر دارای اهمیت بسیار هستند ضمن ردیف شماره ۴ به شرح زیر آمده‌اند:

۱. تحفة الاطباء؛ ۲. ترجمه رساله ابن سینا؛ ۳. خلاصة الطب؛ ۴. شفاء الصیان؛
۵. صحه الانسان؛ ۶. طب صدیقی؛ ۷. طب مصطفوی؛ ۸. قرابادین اسلمی؛ ۹. طب کیمیا و کیمیایی باسلیقا؛ ۱۰. گنج بادآورد صاحب قرانی؛ ۱۱. مفتاح الخزاین؛ ۱۲. منتخب الاطباء؛ ۱۳. منتخبات حیدری. از میان این نسخه‌ها منتخبات حیدری بیشتر درباره قوه باه است. منتخب الاطباء تألیف یک فرد غیرطیب و کم‌سواد است. بیشترین مطالب آنچه در مفتاح الخزاین آمده است در کتاب چاپی دیگر مؤلف به نام اختیارات بدیعی موجود است. قرابادین اسلمی مختصر است و بیش از نیمی از آن مفقود شده است. از طب مصطفوی فقط ۱۰۶ برگ موجود است ولی از تفصیل مواد و ترتیب آن می‌توان قیاس کرد و حدس زد که مجلد کامل آن نزدیک پنج هزار برگ بوده است.

بر این اساس پنج نسخه از سیزده نسخه فوق زیاد قابل توجه نیستند و فقط هشت

نسخه درخور توجه می ماند که در زیر به معرفی آنها می پردازیم:

۱. تحفة الاطباء. بخش چهارم یک مثنوی طولانی طبی است که در جای خود یک کتاب مستقل، مشتمل بر سه هزار بیت است. نام کتاب و سال تألیف آن از ابیات پایانی کتاب معلوم می شود:

طبّ منظوم یافت چون اتمام کسردمش «تحفة الاطباء» نام
من به اتمام آن شدم خوشنود سال تاریخ آن خسرود فرمود
آمد اندر دلم زغیب سرور «رنج» کردم ز «نظم شافی» دور
از مجموع اعداد حروف «نظم شافی» عدد ۱۳۸۱ بیرون می آید که اگر از آن عدد
۲۵۳ «رنج» خارج شود عدد ۱۱۲۸ می ماند که سال تألیف کتاب است و از آن دوره
حیات مؤلف نیز تعیین می شود و معلوم می گردد که زمان وفات مؤلف بعد از سال
۱۱۲۸ هـ. بوده است. نام مؤلف در فهرست کتابخانه آصفیه شیخ احمد قنوجی آمده
است.^۱

اطلاعاتی بیش از این در هیچ کتاب و تذکره دیگر یافت نشد. فهرست نویس کتابخانه
آصفیه در ستون ویژه کیفیت نسخه ها در فهرست خود می نویسد: «این کتاب در دوران
سلطنت اورنگ زیب تصنیف شد».^۲ که این مطلب به ظاهر درست نیست زیرا که وفات
اورنگ زیب در ۱۱۱۸ هـ. بوده و این کتاب در سال ۱۱۲۸ هـ. تألیف شده است (احتمال
می رود که نظم کتاب در عهد اورنگ زیب شروع شده و بعد از ده سال تکمیل شده
است).

اندازه نسخه مورد نظر ۱۹/۷×۱۲/۶ سانتی متر و به خط نستعلیق معمولی است که
در سال ۱۱۹۱ هـ. نوشته شده است. نام کاتب نیامده است. نسخه شامل ۱۷۰ برگ و هر
صفحه دارای ۱۷ سطر است. نسخه کرم خورده ولی تا اندازه بی قابل استفاده است.

کتاب شامل چهار فنّ بوده که عنوان بخش موجود چنین است: «فنّ رابع در امراضی
که مخصوص به عضو دون عضو باشد». بعد عنوان، کتاب چنین شروع شده است:
فنّ رابع زچار فنّ کتاب متضمن بود به چند ابواب
اندرین باب ذکر علتهاست که نه مخصوص عضو عضوی راست

۱. فهرست کتب خانه آصفیه، حیدرآباد دکن، ص ۹۴۲.

۲. همان جا.

بلکه حادث شود به هر اندام یا شود حادث بدن به تمام تمام فنّ رابع شامل شش باب است: ۱. ذکر اجناس حمیات؛ ۲. در اورام و بثور؛ ۳. در امراضی که به ظاهر جلد و سایر اعضا پدید آید؛ ۴. در آنچه تعلق به زینت دارد؛ ۵. فی علل الاظفیر؛ ۶. در کسرو خلع.

هر باب به فصل‌های گوناگون تقسیم می‌شود، همچنین در ذیل هر مرض ذکر اسباب و علامات و طرز معالجه آنها آمده است. قبلاً سه بیت خاتمه کتاب را نقل کردم و چهار بیت پیش از آنها چنین است:

شکر الله چهار فنّ کتاب گشت منظوم بر طریق صواب
لله الحمد کاندین منظوم علم بر هر دو قسم شد مرقوم
قسم علمی، وان دگر عملی کرده آمد بیان به وجه جلی
جمع کردم معالجات از بس از برای افیاده هرکس

از ابیات نقل شده میزان مهارت و قدرت نظم فارسی مؤلف کتاب مشخص می‌شود. تمام کتاب به همین روش و سبک است و از سادگی و روانی یکدست برخوردار است و به دور از هرگونه اغلاق و اغراق است.

در فهرست نسخه‌های خطی فارسی، به اهتمام احمد منزوی که از سوی مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای در تهران چاپ شده ذکر از این کتاب نیست. همچنین در فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان از احمد منزوی چاپ «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» در اسلام آباد که مشتمل بر نسخ خطی فارسی ۲۱۶ کتابخانه پاکستان است نیز نام این کتاب تحت این عنوان نیامده است. در هند هم تا حد اطلاعات من فقط نسخه دومی از این کتاب در کتابخانه آصفیه حیدرآباد موجود است (و نسخه سومی هم احتمالاً در کتابخانه رضا در رامپور یافت می‌شود).

۲. ترجمه رساله ابن سینا. نسخه مورد بحث ترجمه فارسی رساله عربی شیخ‌الرئیس ابو عبدالله ابن سینا (متوفی ۴۲۸ هـ.) است که مرتب‌کننده مؤلفات ابن سینا ذکر آن را زیر عنوان دفع المضار الکلیه عن الابدان الانسانیه کرده است.^۳ در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان نام آن تدارک انواع الخطا نوشته شده است

۳. مؤلفات ابن سینا، چاپ مصر، ۱۹۵۰، ص ۱۸۵.

(۵۲۷/۱) و همین نام در فهرست کتابخانه خدابخش در پنتا هم درج است.^۲ صاحب کشف‌الظنون نام کامل کتاب را تدارک انواع خطاء الحدود آورده است (۲۷۰/۱). فراهم آورنده فهرست مرآة العلوم (۱۷۴/۳) ابوالحسن احمد بن محمد سهیلی را مؤلف کتاب ذکر کرده است. ولی در مؤلفات ابن سینا (ص ۱۸۵) که دیباچه اصل رساله نقل شده است به عبارات ابن سینا به طور مبهم تصریح شده که این رساله را به حکم شیخ ابوالحسن احمد بن محمد تصنیف کرده است. برای این است که او احمد بن محمد سهیلی را بیش از همه محرک تألیف این رساله دانسته است. به هر حال مؤلف آن ابن سینا است. معلوم نیست که ترجمه مورد نظر ثمره قلم چه کسی است ولی این ترجمه یقیناً با ترجمه‌یی که در کتابخانه خدابخش موجود است تفاوت دارد یا بنا به نوشته فهرست مشترک (ج ۱، ص ۵۲۷ و ۵۲۸) نسخه‌یی از آن در کتابخانه انجمن ترقی اردوی پاکستان در کراچی وجود دارد که منسوب به شیخ حسین انصاری اودهی است.

ترجمه شیخ انصاری (که یک نسخه ناقص آن در کتابخانه شبلی نیز موجود است) تقریباً لفظی و مطابق اصل است، چون که ترجمه مورد بحث به زبان مجاوره است و مترجم نیز در آن چیزی اضافه کرده است. علاوه بر این در ترجمه انصاری زبان از تأثیر محیط هندوستانی که دارای خامی‌ها و نارسایی‌هایی است نیز پاک است. عناوین مطالب این ترجمه چنین هستند: مقدمه، تأثیرات هوا، تأثیر حمام، تأثیرات اغذیه، تأثیرات آب و شراب، تأثیرات ریاضت، تأثیرات حرکات نفسانی، تأثیرات احتباس و استفراغ، خاتمه در ذکر تراکبیبی که در این رساله مذکور است.

این نسخه در قطع ۷/۱۶×۲۳ سانتی‌متر با خط نستعلیق عالی است که به دست محمد امیر نوشته شده است. سال کتابت ۱۲۹۹ و تعداد اوراق ۴۹ و هر صفحه دارای ۱۵ سطر است.

ظاهراً نسخه دیگری از آن در دست نیست.

ابتداء: افتتاح سخن سزاوار به نام حکیمی که بدن آدم را آشیانه روح گردانید.
 انتهاء: ... نسخه‌های [آن] در هر جا بسیار است... و صلی‌الله علی افضل الاولین و
 الآخرين محمد وآله واصحابه اجمعین.

۳. خلاصه الطب. این کتاب تألیف حکیم احمدالله کرت پوری متوفای بعد از سال

۲. مرآة العلوم، خدابخش لائبریری، پنته، ج ۳، ص ۱۷۴.

۱۱۷۷ هـ. است که به نام امام بخش مشهور بود. صاحب *نزهة الخواطر* در کتاب خود برخلاف روش متداول فقط آن را به نام امام بخش ذکر کرده است. و او نیز ظاهراً عبارت مختصر تذکره علمای هند تألیف منشی رحمان علی را قدری زیاد کرده است. تفصیل هر دو کتاب در دیباچه خود کتاب موجود است که از آن برمی آید که مؤلف ساکن کرت پور، ضلع بجنور بوده و در همانجا نشو و نما یافته و علوم منقول و معقول تحصیل کرده و سپس مشغول تدریس شده است.

بعد از آن به دهلی آمده از حاذق الملک حکیم محمد اسحاق بن محمد اسماعیل دهلوی تعلیم فن طب نظری و عملی حاصل کرده است. در آخر به سبب سختی های گوناگون به تنگ آمده به لکهنو رفته است. در آنجا در زمرة ملازمان «راجا تکیت رای» در آمده و به حکم راجا صاحب خلاصة الطب را به کمک کتاب دیگری در ۱۱۷۷ تألیف کرده است. این کتاب را حکیم عبدالحی نیز در موضوع خود یک کتاب مفید دانسته است.^۵ او در دیباچه کتاب ذکر دو تألیف دیگر خود را نیز کرده است. یکی *آداب الاطباء* و دیگری شرح *معركة الآرا* (این دو کتاب به زبان عربی هستند). وفات مؤلف در هیچ جا ذکر نشده است ولی حکیم عبدالحی رای بریلوی در جلد هفتم *نزهة الخواطر* به آن اشاره کرده است. از این سخن قیاس می توان کرد که احتمالاً وفات او در سال های ابتدای سده سیزدهم هجری واقع شده است.

خلاصة الطب مشتمل بر یک مقدمه، دو باب و یک پیوست است. در مقدمه بیان اجمالی حفظ صحت است. در هفت فصلِ باب اول از اسباب شش گانه ضروریّه بحث کرده است. در باب دوم از سر تا پا بیان نگهداشت صحت اعضای مفرده و مرکبه است. این باب منقسم بر ۱۷ فصل است. در پیوست که شامل هشت فصل است ذکر غلات، نان ها، میوه ها، گوشت ها، ادویه و غیره آمده است. این نسخه به خط نستعلیق در اندازه ۲۱/۸×۱۳/۴ سانتی متر است که به دست صفت الله در ۱۲۲۰ هـ. نوشته شده است و دارای ۷۶ ورق است. هر صفحه دارای ۱۴ تا ۱۵ سطر است.

در نقل آن جابه جا اشتباهاتی وجود دارد. براساس گفته احمد منزوی مؤلف فهرست مشترک (ج ۱، ص ۵۵۴) نسخه دیگری از آن در کتابخانه موزه ملی کراچی (به خط مؤلف) موجود است. نسخه سومی از این کتاب ظاهراً معلوم نیست.

۵. حکیم عبدالحی. *نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر*، حیدرآباد، ۱۹۷۹، ج ۷، ص ۷۵.

ابتداء: حمد نامتناهی و مدح کماهی مر احدى راست که از بحث احديث متجلی گشته به کثرت شهود... ظهور فرمود...

انتهاء: ... نمک اقسام است... و چسبیدگی بلغم بزدايد و دهن را صاف نماید.

۴. **شفاء الصبيان**. تألیف حکیم مشهور محمد اکبر دهلوی معروف به ارزانی متوفی ۱۱۳۰ هـ. است. کتاب مشتمل بر دو مقاله است. در مقاله اول شش فصل است: ۱. در تدبیر حمل؛ ۲. در تدبیر ولادت؛ ۳. در تدبیر مولود؛ ۴. در اختیار نمودن دایه؛ ۵. در دانستن کمی و بسیاری شیر...؛ ۶. در تدبیر فطام یعنی باز گرفتن طفل از شیر. عنوان مقاله دوم این است: «در امراض اطفال و علامات و معالجات آن». این باب شامل ۴۵ فصل است که در آنها تقریباً اسباب و علامات تمام امراض را نشان داده و طریقه علاج آنها را درج کرده است. تا حد اطلاعات من حکیم فضلعلی شفایی متوفی به حدود سال ۱۲۵۲ هـ. است.

علاج الاطفال دومین کتاب جامع است که در این موضوع به زبان فارسی نوشته شده است (و چون که این کتاب کم و بیش ۳۵۰ سال پیش از کتاب حکیم شفایی تألیف شده بنابراین آن را فضیلت تقدّم زمانی نیز حاصل است).

اندازه نسخه موجود ۲۶/۶×۱۹/۷ است که به خط نستعلیق معمولی در سال ۱۲۶۸ هـ. نوشته شده است. نام کاتب درج نشده است. تعداد اوراق آن ۵۹ برگ است و هر صفحه دارای ۱۴ سطر است. در فهرست نسخه‌های خطی (چاپ مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای)، فهرست مشترک پاکستان از تألیفات استاد احمد منزوی، فهرست کتبخانه آصفیه و فهرست کتبخانه خدا بخش و دیگر فهرستها هیچ ذکری از این کتاب نشده است (فقط نسخه‌یی از آن در کتبخانه رضا در رام‌پور نشان داده شده است).

ابتداء: بسم الله الرحمن الرحيم... این رساله در بیماری‌های طفلان مرتب گشت و... به شفاء الصبيان موسوم ساخت...

انتهاء: ... و به قولی پرهیز... شش ماه از دهن گندم و جمیع لحوم که مبادا بیچ شکم عارض شود.

۵. **صحة الانسان**. این اثر ترجمه فارسی یک رساله انگلیسی است. نام اصل رساله و نام و احوال مؤلف و مترجم، و نسخه‌های احتمالی دیگر آن از جای دیگر معلوم نشد. از عبارات دیباچه و خاتمه آن فقط این اندازه معلوم می‌شود که مترجم مسیحی است و این ترجمه را برای پسران مسیحی که زبان انگلیسی نمی‌دانند ترتیب داده است. در ضمن

کتاب جابه‌جا نام حکیم جالینوس آمده است. موضوع کتاب فنّ جراحی است و شامل نوزده فصل بدین ترتیب است:

۱. در بیان ورم بلغم؛ ۲. در اورام ریحی؛ ۳. در بیان سرطان؛ ۴. در خنازیر؛ ۵. در علاج زخم‌ها؛ ۶. در بیان دوختن زخم؛ ۷. در بیان زخم‌های مرکب؛ ۸. در دویایی که خون جاری باشد؛ ۹. اندر زخم‌هایی که درو درد شدید باشد؛ ۱۰. در گزیدن جانوران سمّی و غیره؛ ۱۱. در بیان زخم‌های سر؛ ۱۲. در ضرب زخم؛ ۱۳. در بیان علاج زخم‌های ساده؛ ۱۴. در ضرب سقطه سر؛ ۱۵. علاج که سبب ضرب زخم شده باشد؛ ۱۶. علاج که کاسه سر جدا شده باشد؛ ۱۷. در بیان علاج زخم‌های سینه؛ ۱۸. در بیان علاج زخم‌های نو؛ ۱۹. در بیان علاج زخم‌های کهنه.

این نسخه در اندازه ۱۶×۲۴ سانتیمتر و به خط نستعلیق معمولی نوشته شده است. تعداد اوراق آن ۱۸ برگ است و هر صفحه دارای ۲۰ یا ۲۱ سطر است. کاتب نام خود را ننوشته است و سال کتابت نیز فقط سال ۴۶۰ (۹) آمده است. در فهرست مشترک، فهرست نسخه‌های خطّی فارسی مؤسسه فرهنگی آسیایی، آصفیه و خدابخش و غیره نام آن نیامده است. ظاهراً نسخه منحصر به فرد است.

ابتداء: الحمد لله رب العالمين والصلوة على خير المنجيين...

انتهاء: ... و نیز از صفرا و... زیاده حدّت می‌کند، واللّه اعلم بالصواب.

۶. طبّ صدّیقی. تألیف منظوم حکیم ابوبکر صدّیق ناگوری متوفای بعد از ۱۰۲۴ هـ. است. حکیم عبدالحی رای بریلوی ذکر آن را بدین شیوه کرده است: «الشیخ الفاضل ابوبکر الصدیق الحنفی الناگوری الطیب الحاذق، کان من العلماء المبرّزين فی الصناعة فی معرفة الادویه الهندیة».^۶

از این اشاره معلوم می‌شود که مؤلف طبیبی حاذق بوده و در طبّ یونانی نیز از علمای ممتاز داروشناسی هندوستانی بوده است. ولی جای تأسف است که بیشتر از این ذکری از او در هیچ‌جا نیامده. و از نسخه مورد نظر هم چیزی معلوم نمی‌شود. خود حکیم عبدالحی هم تاریخ وفات او را ننوشته است. در متن کتاب ذکر سال تألیف چنین آمده است:

زهجرت تواریخ سال این کتاب . هزار است و عشرین و چار از حساب

۶. نزهة الخواطر، ج ۵، حیدرآباد، ۱۹۷۶، ص ۱۲.

از این بیت معلوم می‌شود که این کتاب در سال ۱۰۲۴ هـ. کامل گردیده و وفات مصنف سالی بعد از آن واقع گردیده است. احمد منزوی در فهرست مشترک (ج ۱، ص ۶۱۲) و فهرست نسخه‌های خطی مؤسسه فرهنگی (ج ۱، ص ۵۵۶) ذکر این کتاب را در حرف «ص» کرده است که قطعاً اشتباه است. نام صحیح کتاب طب صدیقی است که به صورت متن اصلی موجود است و ذکر آن در ردیف حرف «ط» خواهد بود. موضوع کتاب علم‌المعالجات است و این کتاب از این لحاظ دارای اهمیت خاص است که علاج هر مرض به وسیله داروهای بومی تجویز شده است و از طب یونانی فقط در چند جا استفاده شده است. ولی از توانایی مؤلف در نظم فارسی چیز زیادی به دست نمی‌آید. از طرفی کاربرد بیش از اندازه فک اضافه در متن موجب خستگی و ملول شدن خواننده می‌شود.

کُل کتاب ۱۹ عنوان است. در شروع، ابوابی در حمد، نعمت و منقبت خلفای راشدین است. سپس «باب در دانستن امراض که در کدام ماه کدام مرض حادث می‌شود». بعد «باب در شناختن مزه دهن» است. پس از آن تا آخر کتاب طرز معالجات امراض مختلف درج است. در آخر بیان معالجات امراض بچه‌ها بیان شده است.

نسخه در اندازه ۲/۱۱×۲۰/۱ به خط نستعلیق معمولی است که به دست ثناءالله در ۱۱۸۳ نوشته شده است. این نسخه شامل ۶۷ ورق است و هر صفحه دارای ۱۱ تا ۱۴ سطر است. نسخه قدری کرم خورده ولی قابل استفاده است. در کتابخانه‌های خدابخش پتنه و آصفیه حیدرآباد و غیره هیچ نسخه‌یی از این کتاب موجود نیست. چهار نسخه در کتابخانه‌های مختلف لاهور و کراچی یافت می‌شود.^۷ و یک نسخه نیز در دارالکتب قاهره (در مصر) موجود است.^۸

ابتداء: گشایم زبان را به حمد حکیم که او هست خلاق عرش عظیم
 انتهاء: دید یک غلولة به آبش اگر ز دینا نماند به تن او اثر
 ۷. طب کیمیا و کیمیای باسلیقا. این کتاب در اصل مجموعه‌یی از دو کتاب است که اشتباهاً آنها را یک کتاب پنداشته‌اند.

مؤلف یکی از این کتاب‌ها «براکلسوس» طبیب یونانی بوده، که آن را از کتاب

۷. فهرست مشترک، ج ۱، ص ۶۱۲، ۶۶۳.

۸. فهرست نسخه‌های خطی، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ج ۱، ص ۵۵۶.

صنّاعة الطب «سنة توس حرمانی» و قرابادین «وافریوس» اخذ و اقتباس کرده و مدون ساخته است و نام آن را طب کیمیا گذاشته است. نشانی از اصل کتاب که به چه زبان بوده در دست نیست.

کتاب دوم به نام کیمیای باسلیقا موسوم است که طبیعی به نام «فرولیوس» به زبان لاتینی نوشته بوده است. ترجمه عربی هردو کتاب به نام کتاب الاکسیر در زمان‌های مختلف چاپ شده است و تفصیلات ذکر شده در بالا از همین ترجمه عربی گرفته شده است. نام مترجم عربی کتاب هم معلوم نیست.^۹

همین نسخه مورد نظر کتاب الاکسیر شامل ترجمه فارسی دو رساله است. این ترجمه فارسی ثمره قلم و رنج زین العابدین علی طباطبایی مشهدی هندوستانی متوفای بعد از سال ۱۱۸۸ ه. است. طباطبایی این ترجمه را به سال ۱۱۸۸ ه. زمانی که وابسته به حاکمی از بنگال بود، کامل کرده است. او این دو رساله را از زبان عربی به فارسی ترجمه کرده و علاوه بر آن بخشی از کتابی به نام ذخیره اسکندری را به فارسی ترجمه کرده و در مجموعه گنجانده است.^{۱۰} (مشهور است که ذخیره اسکندری را ارسطو برای اسکندر تألیف کرده بود). ترتیب فعلی این مجموعه چنین است:

جزء اول: مشتمل بر یک مقدمه و چهار مقاله.

جزء دوم: مشتمل بر دو مقاله.

جزء سوم (که پایان کتاب است) مشتمل بر سه فن از فنون دهگانه ذخیره اسکندری.

در ۳۳ فصل چهار مقاله از جزء اول درباره مسائلی چون امور طبیعی، اساس امور طب، کیفیت تدبیر ادویه، تقطیر الماء، و استخراج الادهان و غیره بحث شده است. ۲۷ فصل دو مقاله جزء دوم در بیان معالجات کلیه و جزئیه است. در سه فن جزء سوم ذکر صنعت و تدبیر اکاسیر ثلاثه، کیفیت حل و طلق، تریاقات سموم و ذکر علاج بعضی امراض است.

این نسخه در اندازه ۶/۱۳×۲۱/۷ سانتی متر به خط معمولی نستعلیق نوشته شده است. تعداد اوراق آن ۱۱۵ برگ است و هر صفحه دارای ۱۵ تا ۱۷ سطر است. نام کاتب و سال کتابت ندارد. کتاب تاکنون ظاهراً چاپ نشده است. نسخ خطی دیگر کتاب در

۹. کتاب الاکسیر، لکهنو، نامی پرلیس، ص ۲ و ۴۲.

۱۰. نسخه، ورق ۱ (ب) و ۶۷ (ب).

کتابخانه دانشگاه تهران،^{۱۱} کتابخانه مجلس ملی ایران،^{۱۲} کتابخانه اداره تحقیقات اسلامی در اسلام آباد،^{۱۳} کتابخانه عمومی در خیبرپور (پاکستان)^{۱۴} و کتابخانه آصفیه در حیدرآباد^{۱۵} موجودند.

ابتداء: سپاس و ستایش بیرون از حدّ فهم و حواس و... مرآفریدگار مبدع... را درخورد و رواست...

انتها: ... و هر طرف خواهد شد از آن جنون، و این است آخر کتاب که... در اواسط ۱۱۸۸ هـ. به اتمام رسانید.

۸ گنج باد آورد صاحبقرانی. این کتاب معروف مربوط به دوره مغولان هند است. مؤلف آن امیر نواب امان الله خان مخاطب به خان فیروز جنگ ابن زمان بیگ مخاطب به مهابت خان بن سید محمد غیور حسینی کابلی هندوستانی متخلص به «امانی» متوفای سال ۱۰۴۶ هـ. است.

ذکر «امانی» در تذکره شمع انجمن فقط یک سطر است و در آن نیز مهابت خان را مهتاب خان آورده است (ص ۲۷)؛ در صبح گلشن سه سطر است (ص ۳۷ و ۳۸) و آن نیز بی اعتبار است. در قاموس المشاهیر^{۱۶} و نزهة الخواطر (ج ۵، ص ۸۶) نیز چند سطر است. مفصل تر و معتبرتر از همه در جلد اول تذکره مآثر الامراء است (ص ۷۴۰ تا ۷۴۸) ولی آنجا نیز بیشتر ذکر رویدادهای مربوط به شجاعت و نجابت و اشتغالات دولتی اوست و بر علم و فضل او بسیار کم روشنی می افکند.

امان الله خان حسینی شاعر و صاحب دیوان فارسی بود و در انشاء و ترسل مهارت داشت. و نیز مورّخی پر مطالعه و طیبی صاحب تجربه بود (راقم این سطور نسخه یی خطی از دیوان امانی را در مجموعه نسخ خطی شخصی استاد محترم پروفیسور محمد ولی الحق انصاری لکهنوی دیده است).

مجموعه رقعات او مدّتی در زمرة کتاب های درسی فارسی در هند بود. او در موضوع تاریخ شاهان عالم نیز یک کتاب نوشته بود که در حال حاضر هیچ نسخه یی از آن

۱۱. فهرست نسخه های خطی، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، ج ۱، ص ۵۸۹.

۱۲. همان جا.

۱۳. فهرست مشترک، ج ۱، ص ۷۹۰ و ۷۹۱.

۱۴. همان جا.

۱۵. فهرست کتبخانه آصفیه، ص ۹۶۸.

۱۶. قاموس المشاهیر، مطبع نظامی، بدایون، ج ۱، ص ۱۰۳.

معلوم و مکشوف نیست و احتمالاً دستخوش دستبرد زمانه گردیده است. در موضوع طبّ علاوه بر تألیفات دیگر پنج کتاب او (که نام‌های آنها در گنج بادآورد مذکور هستند: *أم‌العلاج*، *دستورالهنود*، *صحاح الادویه*، *عشره کامله* و *مفتاح الحدود*) گنج بادآورد صاحب قرانی است (که با دیباچه‌ی ۲۱ سطری ضمن آوردن القاب و آداب به نام شاه جهان معنون شده است) آخرین و جامع‌ترین تألیف طبّی است. او آن کتاب را چند سالی پیش از وفات خود تکمیل کرده بود، ولی احتمالاً فرصتی جهت تجدیدنظر نیافت زیرا که بنا به نقل ترتیب دهنده کتاب، زبان و بیان اثر، فاقد هرگونه تهذیب و تزیین است.

مؤلف در تألیف و تنظیم گنج بادآورد مجموعاً از ۱۰۹ کتاب استفاده کرده است که نام‌های تمام آن مآخذ در کتاب ذکر شده‌اند که از آن میان ۱۷ کتاب متعلق به طبّ ودایی (ویدک) هستند. باقی کتاب‌ها از طبّ یونانی هستند، که از بین آنها ۱۵ تا ۲۰ کتاب عربی و بقیه به زبان فارسی هستند. امانی کوشش کرده است تا تمام کتاب‌های متقدّمین را که مطالب کارآمد و ارزشمند دارند ضمن تجربیات اطبّای معاصر با یکدیگر یکجا جمع کند. در بعضی از جاها با اقوال متقدّمین مخالفت کرده است و تحقیق و نظر شخصی خود را بیان کرده است. عناوین اساسی کتاب چنین هستند: یک مفتاح، سه گنجور، و یک «طلسم».

مفتاح را به شانزده «فتح» تقسیم کرده است و در آن علاوه بر مآخذ کتاب اصول کلی متعلق به دوا و غذا را بیان کرده است.

موضوع گنجور اوّل به نقل مؤلف چنین است: «در ذکر ادویه مفرده و مرکبه که مخصوصند برای بعضی از امراض اجمالاً و تفصیلاً». این گنجور بر هشت نقد مشتمل است و هر نقد شامل عقدهای متعدّد است.

گنجور دوم شامل: «ترباقیات، افیونات، معاجین، مفرّحات، حبوبات، لعوقات، اقراص، سفوفات، اشربه، سکنجینات، ادهان و مایعات و متعلقات قرابادین است». در آن نیز ۱۸ نقد است و هر نقد شامل عقدهای متعدّد است.

موضوع گنجور سوم: «ذکر عطریات و اغذیه، شیرینی‌ها و ترشی‌ها، نمک‌ها، شورها و ساختن سموم و داروهای بیهوشی است». در آن شش نقد است و هر نقد بر عقدهای متعدّد تقسیم شده است.

موضوع طلسم: «بعضی اعمال و صنایع متفرّقه مختلفه» است و مؤلف آن را بر ۹

عمل تقسیم کرده و هر عمل با عنوان «صفت» تقسیم فرعی شده است. به این صورت او تمام چیزها را کم و بیش تحت دو دست عنوان اصلی و فرعی تقریباً جمع آوری کرده است که می تواند یک دایرة المعارف باشد.

نسخه در قطع ۲۴/۷×۱۵/۵ است که به خط شکسته نستعلیق نوشته شده است. تعداد اوراق موجود (که فقط محتوای چند مطلب کتاب است) ۱۳۷ برگ است. نسخه کامل یقیناً بیشتر از ۵۰۰ برگ داشته است (مایه تأسف است که نسخه متعلق به کتابخانه ندوة العلماء لکهنو فقط شامل بخش ابتدایی این کتاب است).

دیگر نسخه ها: در کتابخانه امیرالمؤمنین نجف؛^{۱۷} کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران،^{۱۸} اداره تاریخ و تحقیق طب دهلی،^{۱۹} موزه سالار جنگ حیدرآباد،^{۲۰} کتابخانه رضا رامپور^{۲۱} و کتبخانه آصفیه حیدرآباد^{۲۲} موجود هستند. به کمک تمام این نسخه ها می توان یک متن کامل و معتبر از این کتاب ترتیب داد (مرتب کننده فهرست مشترک و فهرست نسخه های خطی فارسی (مؤسسه فرهنگی) عناوین کتاب را اشتباه نقل کرده است).

ابتداء: گنج باد آورد حکمت، ترکیب هیولای انسانیت که نقد روای او نفس روان است...

انتها: ... ایضاً از حکیم شرف الدین شیرازی، قرص جهت استسقای طبعی و لحمی....

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

-
۱۷. فهرست نسخه های خطی، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، ج ۱، ص ۵۹۰.
 ۱۸. همان جا.
 ۱۹. پنده روزه «همدرد دهلی»، ۱۵ ژانویه ۱۹۸۴ م.
 - ۲۰ و ۲۱. همان جا.
 ۲۲. فهرست کتب خانه آصفیه، ص ۹۶۸.